

“MAKON” KONSEPTINI YORDAMCHI SO‘Z TURKUMLARI ORQALI IFODALANISHI VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10728801>

Nizomova Nargizaxon Aliyevna

Farg‘ona davlat universiteti

"Amaliy ingliz tili " kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: *Bu maqola “Makon” konseptining turkumlardagi ifodasini va ularning qiyosiy tahlilini qamrab olishni maqsad qilgan. “Makon” degan konsept to‘rt ta turkum orqali tushuntirilgan va ularning qiyosiy tahlili qilinib, ularning mazmuni va ta’siri o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *sintaktik, aloqa vositalari, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, modal so‘zlar*

Matn kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik. Gaplar o‘zaro turli sintaktik aloqa vositalari yordamida birikadi. Ularga takroriy bo‘laklar, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so‘zlar kabi turli leksik-grammatik birliklar kiradi. Tilshunos olim A.Mamajonov matn komponentlari o‘rtasida mustahkam sintaktik aloqa majudligini ta’kidlaydi va bu aloqaning o‘ziga xosligini *“Tekst lingvistikasi”* deb nomlangan risolasida quyidagicha izohlaydi: *“Bizningcha, sintaktik aloqaning bu turi qo‘shma gap komponentlari orasidagi grammatik aloqaga o‘xshab ketadi, faqat murakkabroq ko‘rinishda yuzaga chiqadi. Ma’lumki, qo‘shma gap komponentlari orasida biriktirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi.*

Bu munosabatlar qo‘shma gapning uch turi: bog‘lovchisiz, bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplarda komponentlarni o‘zaro biriktiruvchi sintaktik aloqa vositalari: intonatsiya, bog‘lovchilar, bog‘lovchi vazifasidagi so‘zlar, gap bo‘laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so‘zlarning takrorlanishi, umumiy ikkinchi darajali bo‘laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi.

Ko‘rinadiki, qo‘shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o‘rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa bir butun gaplar, superfrazali sintaktik butunliklar, abzatslar, qismlar, bo‘limlar, boblar o‘rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural birligini ta’minlaydi». Demak, matn tarkibidagi gaplar faqat struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqazo qilishi kerak ekan. Matn butunligida mazmuniy yaqinlik qanchalik ahamiyatli bo‘lsa, mazmun izchilligi ham shunchalik muhim.

MASALAN:

1. *Hovli yog‘ tushsa yalagudek top-toza bo‘ldi.*
2. *Ahmad bugun ham darsga kelmadimi?*

3. *Har qanday chuqurlikdan ham yuksaklikka ko'tarilish mumkin.*

4. *O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga orzu ulashishdan, orzu qilishni o'rgatishdan iborat bo'lmog'i lozimdir.*

Yuqorida to'rtta gap ketma-ket keltirildi. Lekin ularda mazmuniy yaqinlik yo'q.

Quyidagi gaplar yig'inida esa mazmuniy yaqinlik ko'zga tashlanadi, lekin mazmun izchilligi yo'q:

1. *Qalamkashning Sozi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga etib boradi.*

2. *Demak, uning Soz mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir.*

3. *Maktab o'qituvchisining Sozi o'ttiz bolaga etib boradi.*

4. *Notiqning Sozi ming tinglovchiga etib boradi.*

5. *Dorilfunun domlasining sozi yuz talabaga etib boradi.*

Yuqoridagi gaplardan matnning so'z va uning mas'uliyati haqida ekanligini payqash qiyin emas. Bu gaplar yig'inida mazmun yaqinligi bor, lekin izchil emas. Gaplarning ketma-ketligi buzilganligi tufayli mazmun izchilligiga ham putur etgan.

Endi mazkur gaplarni qayta terib chiqamiz:

Maktab o'qituvchisining sozi o'ttiz bolaga etib boradi.

Dorilfunun domlasining sozi yuz talabaga etib boradi.

Notiqning sozi ming tinglovchiga etib boradi.

Qalamkashning sozi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga etib boradi.

Demak, uning Soz mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir.

Muallif aytmoqchi bo'lgan fikr, aslida, oxirgi gapda keltirilgan. Agar yozuvchi faqatgina oxirgi gapni keltirib qo'ya qolganida o'sha fikrning ta'sirchanligi bo'lmasligi mumkin edi. Adib maqsadini qiyoslash usulidan foydalanib to'la va aniq etkazishga erishgan: o'qituvchi va bunga parallel ravishda o'ttiz bola, domla - yuz talaba, notiq - ming tinglovchi, qalamkash - o'n ming, yuz ming kitobxon. Bu matndagi qiyos pog'onama-pog'ona "kengayib boruvchi" leksik-semantik birliklar fonida yanada aniq ifodasini topgan:

1. Muassasalar: maktab → dorilfunun → ijtimoiy-ijodiy maktab, ya'ni hayot;

2. Kasb egalari: o'qituvchi → domla → notiq → qalamkash;

3. Miqdor: o'ttiz → yuz → ming → o'n ming, yuz ming.

Matn komponentlari o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi. Oradan uch-to'rt kun vaqt o'tdi. Bolaga telefonimni bergan edim. Qo'ng'iroq qilmadi. Bir kuni yana uyushmaga kelsam, xuddi o'sha kitob do'koni oldida turibdi (Sh.Xolmirzayev).¹³

Zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida ham matnni shakllantirish va uning komponentlarini bog'lash mumkin. Badiiy asardagi voqea-hodisalar muayyan vaqt asosida ro'yobga chiqadi. Faqat badiiy asardagi vaqt tushunchasi real hayotdagi vaqt muntazamligidan farq qiladi. «Vaqt ma'noli leksemalar matn qismlarini distant (masofasiz, bilvosita) va kontakt (masofali, bevosita) bog'lash uchun xizmat qiladi. Ayrim temporal so'zlar leksik-grammatik bog'lovchi vazifasini bajarib, matndagi xronologik ketma-ketlik, izchillikni aks ettirib turadi».

¹³ Шукур Холмирзаев. Сайланма. Ҳикоялар. 2-жилд. -Тошкент: Шарқ, 2005.

Ertalab-chi, oyi, yomg'ir yog'di. Qattiq yomg'ir yog'di. Siz bahor yomg'irini yaxshi ko'rardingiz... Keyin oftob chiqib ketdi. Qarang, oftob charaqlab yotibdi.

Ushbu matnning shakllanishida vaqt ma'noli birliklarning alohida xizmati bor. Birinchi gapda ertalab leksemasi yordamida sutkaning shu qismida sodir bo'lgan tabiat hodisasi haqidagi informatsiya ifodalanyapti. Keyingi gaplarda ifodalangan hodisalar ham ayni vaqt birligida ketma-ketlikda ro'yobga chiqqan.

Makonni bildiradigan leksemalar ham matnni shakllantiruvchi vosita bo'la oladi. Odatda yozuvchilar voqea sodir bo'layotgan makonni batafsil tasvirlashga harakat qiladilar. Makon ma'noli leksema keltirildimi, albatta uning tavsifi ham beriladi. Shu tarzda matn yuzaga keladi. Gaplar o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi.

Bog' juda orasta, yo'laklarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. Chorchamanlarda mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi.

Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn ko'rinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda ko'tarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak. Buni yirik so'z san'atkori Abdulla Qahhor hikoyasidan olingan quyidagi parcha asosida ko'zdan kechiramiz.

-Ha, sigiring yo'qoldimi?

-Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.

Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho'kiz edi?

-Ola ho'kiz...

-Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?

-Qo'sh mahali...

-Yaxshi ho'kiz birov etaklasa ketaberadimi?

-Bisotimda hech narsa yo'q...

-O'zi qaytib kelmasmikin?

Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da. Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!

Bu suhbat qaerda, qaysi davrda, qanday odamlar o'rtasida bo'lib o'tayotganligini keltirilgan ushbu kichik parchadan ham bilsa bo'ladi. Savol ham qisqa, javob ham. Savol berish tarzida kibr, mensimaslik, voqelikka arzimas bir narsaga qarayotgandek beparvo munosabat seziladi. Piching, kesatq va masxara ohangi aniq aks etgan. Javobdan esa qahramonning soddaligi, faqirligi anglashiladi. Suhbat amin huzurida bo'lib o'tyapti. Shunga muvofiq rasmiy nutq elementlaridan foydalanilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A. (2010). Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent: Sharq.
2. Bazarov O. (1997). O'zbek tilida darajalanish. Fil. fan. dok. dis. avtoref. (16-b.). Toshkent.
3. Boldyrev N.N. (2001). Kognitivnaya semantika (65 s.) Tambov.
4. Djumabayeva J.Sh. (2007). Turli tizimli tillarda leksik va stilistik graduonomiya. Monografiya (126 b.). Toshkent.
5. Sayfullaeva R.R., Mengliyev B.R., Bogieva G.H., Kurbanova M.M., Yunusova Z.K., Abuzalova M.K. Modern Uzbek Literary Language. Textbook - T.: Science and Technology, 2009. - 416 p.
6. Safarov Sh. Speech communication system. Universal and ethnically specific. Samarkand. 1996.
7. Safarov Sh. Speech communication system. Universal and ethnically specific. Samarkand. 1991.-172 p.